

 Malgorzata Czerny

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

malgorzata.czerny@ue.poznan.pl

<https://doi.org/10.18559/978-83-8211-192-7/7>

7. RELIGIA JAKO CZYNNIK KULTUROWY A ROZWÓJ RACHUNKOWOŚCI W WYBRANYCH PAŃSTWACH AZJATYCKICH¹

Religion as a cultural factor and accounting development in chosen Asian countries

Abstract: The chapter presents the influence of belief systems (religion) as a cultural factor on the development of accounting in Indonesia, India and China. Contrary to appearances, this influence is not limited only to the development of a specific system of economic ethics in terms of Weber's theory, so into accounting ethics. The chapter presents how belief systems determine the attitudes and the needs of stakeholders, so also the scope of information provided by accounting, the rank of accounting principles, the scope of disclosures, as well as the development of, among others, accounting and controlling techniques. To illustrate this process, Asian countries that are economically developed and religiously diverse (Hinduism, Buddhism, Confucianism, Islam) were selected.

Keywords: religion, accounting, Asia, cultural factors.

---

¹ Rozdział przygotowano na podstawie monografii *Wpływ religii na rozwój rachunkowości w wybranych krajach azjatyckich* (Czerny, 2022).

Sugerowane cytowanie:

Czerny, M. (2023). Religia jako czynnik kulturowy a rozwój rachunkowości w wybranych państwach azjatyckich. W: J. Polowczyk (red.), *Ekonomia i inne nauki społeczne. Studia interdyscyplinarne* (s. 118–132). Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. <https://doi.org/10.18559/978-83-8211-192-7/7>

Ta książka jest udostępniana na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe

Wprowadzenie

Termin „kultura” opisuje i wyjaśnia czynności, zachowania, zdarzenia i struktury obecne w życiu człowieka (Koleśnik, 2020, s.16), odnosząc się nie tylko do zjawisk społecznych czy też zachowań indywidualnych, ale i działań takich jak nauka i religia, a zatem zorganizowanych. Z punktu widzenia antropologii kulturę stanowi całość społecznego dorobku ludzkości, w tym działalność gospodarcza, sztuka, język oraz religia (Koleśnik, 2020, s. 16). Zjawiska społeczne są produktem kultury, podczas gdy kultura jako taka jest systemem norm i wartości w obrębie danego porządku społeczno-kulturalnego. Normy kulturowe sprawiają, że zachowanie jednostek staje się w dużej mierze przewidywalne, zaś wartości (podzielane powszechnie idee dotyczące pożądaných celów i sposobów życia w wymiarze jednostkowym, grupowym, ogólnospołecznym) tworzą określony standard dotyczący danej sytuacji (Filipiak, 2002, s. 51). Kultura oddziałuje na osobowość, sposób rozumowania, rozwiązywania problemów, wywierając tym samym wpływ na powiązania i sposób funkcjonowania systemów politycznych i gospodarczych (Czerny, 2022, s. 42).

Analiza historii myśli ekonomicznej pozwala wysnuć wniosek, że (jako źródło pewnych określonych wartości) religia wpływa pośrednio na sposób działalności człowieka (Koleśnik, 2020, s. 20). Na problematykę związków religii z działalnością gospodarczą zwracał uwagę Weber (2011), argumentując, że podstawy nowoczesnego kapitalizmu (uczciwie odniesiony sukces ekonomiczny), podobnie jak cechy dobrego przedsiębiorcy (pracowitość, oszczędność, rzetelność, zaangażowanie), wynikają wprost z teorii predestynacji (kalwinizm). Weber (1992) odnosił się również do wielkich religii Wschodu, postrzegając ich wpływ na ekonomię (nie do końca słusznie) jako raczej negatywny².

Jeśli przyjąć, że współczesne gospodarki rynkowe różnią się ze względu na odrębność czynników społeczno-kulturowych, to uwarunkowania ich rozwoju kształtowane są przede wszystkim przez kulturę, na którą składa się, obok innych czynników, właśnie religia (Koleśnik, 2020, s. 24–25). Rachunkowość rozwija się w ramach określonego systemu gospodarczego, zatem wartości (w tym religijne) leżące u podstaw rozwoju gospodarki muszą w jakiś sposób wpływać również na rachunkowość. Historia rachunkowości odzwierciedla historię zmian zachodzących w środowisku społecznym i ekonomicznym (Perera, 1989, s. 42; Adamek, 2012, s. 5). W literaturze przedmiotu uznaje się powszechnie, że rozwój rachunkowości wykazuje związki z czynnikami środowiskowymi, a w szczegól-

---

² Idea karmy pomaga pogodzić się z obecnym stanem materialnym i przynależnością do danej kasty, co niekoniecznie prowadzi do stagnacji gospodarczej. Sumienne odgrywanie swej roli społecznej i związanych z nią obowiązków jest warunkiem osiągnięcia nirwany. Idea ascezy zachęca do działań altruistycznych na rzecz społeczności. Dostarcza etycznego uzasadnienia dla powstrzymania się od nieproduktywnej konsumpcji i promuje akumulację kapitału.

ności z wartościami społecznymi i kulturowymi. Czynniki kulturowe stanowią zatem istotną determinantę różnicującą krajowe systemy rachunkowości, niezależnie od przyjętego celu klasyfikacji. D'Arcy (2001) wymienił je na pierwszym miejscu jako kryterium badań, zgodnie z założeniem, że kultura wywiera istotny wpływ na przejawy aktywności gospodarczej, a zatem także rachunkowość. Lawrence (1996) wśród czynników kulturowych kształtujących rozwój rachunkowości wyodrębnił założenia sprawozdawczości finansowej w kontekście źródła informacji, oczekiwań i motywacji wpływających na wymagania co do tejże informacji, relacji interpersonalnych określających stopień akceptowanej kontroli i hierarchii społecznej wyznaczającej miejsce zawodu księgowego. Iqbal, Melcher i Elmallah (1997) uzupełnili tę listę o religię. Na religię jako istotny czynnik kulturowy wskazuje też Riahi-Belkaoui (1995), obok języka, wartości i postaw, prawa lokalnego i edukacji, polityki, technologii i kultury materialnej.

Wpływ religii jako determinanty rozwoju rachunkowości nie ogranicza się, jak zazwyczaj się zakłada, do ukształtowania pewnych postaw etycznych (w ujęciu Weberowskim), znajdujących odzwierciedlenie w niektórych zasadach rachunkowości czy etyce osób związanych z rachunkowością zawodowo (księgowi, audytorzy). Analiza rozwoju rachunkowości w wybranych państwach azjatyckich, do których należą najbardziej rozwinięte gospodarczo Indonezja, Chiny oraz Indie, będąc jednocześnie krajami zróżnicowanymi religijnie (największe religie świata, jak buddyzm, hinduizm, konfucjanizm i islam), wskazuje, że można zaobserwować zależności pomiędzy przesłaniem religijnym a rozwojem określonego sposobu raportowania informacji, co wynika z potrzeb i oczekiwań interesariuszy, istotnością poszczególnych zasad rachunkowości, wypracowaniem systemu kontroli rachunkowości, a nawet technik księgowania. Jest to jednocześnie obszar badawczo mało rozpoznany, jeśli chodzi o wpływ religii innych, jak odłamy chrześcijaństwa, na rozwój czy to systemów gospodarczych, czy – w ich ramach – rachunkowości.

Islam a rozwój rachunkowości w Indonezji

Indonezja jest państwem z największą światową populacją ludności muzułmańskiej (ponad 87% mieszkańców). Obecny system ekonomiczny Indonezji to tak zwany *crony capitalism* (Holcombe, 2014). Kultura Indonezji jest oparta głównie na wartościach jawajskich i islamskich.

Islam bezpośrednio nie wywarł wpływu na rozwój technik księgowania w tym kraju, jednak przyjęcie systemu cyfr arabskich wraz z systemem dziesiętnym, które nastąpiło w Indonezji jeszcze przed XII wiekiem, niewątpliwie stanowiło pierwszy impuls do rozwoju i ujednoczenia ewidencji zdarzeń gospo-

darczych w tym regionie (ujęcie jednocześnie ilościowe i wartościowe). Jednocześnie koncepcje islamu (jak rozróżnienie działalności *haraam*, a zatem zakazanej, i *halal* – religijnie dozwolonej, sprawiedliwy zysk, ograniczona własność, sprawiedliwość społeczna, nacisk na wstrzemięźliwość i zasady dystrybucji bogactwa we wspólnocie wiernych) wpłynęły na ukształtowanie się w Indonezji charakterystycznego dla państw muzułmańskich systemu finansów publicznych, a zatem i mechanizmów kontroli wpływów i wydatków. Dowodem na to są zachowane rejestry poboru podatków pochodzące z dawnych sultanatów islamskich na terytorium dzisiejszej Indonezji (Sukoharsono, 1998). Przedstawiają one między innymi schemat poboru opłat za zakotwiczenie i wyliczenia cła, podatki od rolników, rybaków, rzemieślników i kupców, przy czym wiadomo, że obowiązywały różne stawki i rodzaje opłat w odniesieniu do różnych towarów i zawodów, a te same zawody lub towary mogły podlegać zróżnicowanym stawkom podatkowym, brano bowiem pod uwagę status jednostki w społeczności. System ten przewidywał również zwolnienia podatkowe.

Szczególnie istotna jest rola *zakat* jako muzułmańskiego systemu opodatkowania, również w kontekście rozwoju księgowości. *Zakat* to rodzaj podatku i jednocześnie jałmużny na rzecz ubogich członków społeczności wiernych (*umma*), umożliwiający dystrybucję bogactwa zgodnie z nakazami religijnymi. Konieczność jego oszacowania i poboru, a następnie dystrybucji stanowiła znaczący impuls do dalszego rozwoju systemów podatkowych w Indonezji, a tym samym indonezyjskiej rachunkowości. Naliczenie *zakat* wiąże się bezpośrednio z pomiarem aktywów (jest on opłacany od majątku powyżej pewnego limitu). Wartość aktywa, od którego należy odprowadzić *zakat*, to 85 gramów złota (Rahman, 1997), a jego wysokość to 2,5% salda powyżej limitu, czyli około 1/40 osiągniętych dochodów (Jaworska, 2011). Konieczne było zatem stworzenie systemu instrumentów, także rachunkowych, który umożliwiały wywiązanie się w należyty sposób z tego obowiązku.

Wpływ islamu na transparentność indonezyjskiej rachunkowości należy uznać za niejednoznaczny, za co odpowiedzialne są uwarunkowania polityczne i ekonomiczne, ale również wartości jawajskie. Tym samym w praktyce indonezyjską rachunkowość cechuje raczej dyskrekcja. Środowisko organizacyjne w Indonezji opiera się na mechanizmie *bapakizmu*, w którym przełożony, postrzegany w myśl wartości jawajskich jako ojciec, ma pełną władzę wynikającą z szacunku. Ten wynikający z poszanowania dystans władzy, zakładający poufność komunikacji, wpływa na ograniczenie zakresu ujawnień w rachunkowości. Kolektywizm, cechujący działalność gospodarczą w Indonezji, wynikający z wartości jawajskich (jak *gotong royong* i *musyawarah*, czyli współpraca i jednomyślność w podejmowaniu wszelkich decyzji) również sprzyja zachowaniu dyskrekcji. Kapitał firm krajowych w dużej mierze pochodzi z banków. Nie ma tym samym presji na publikowanie sprawozdań finansowych i wyników audy-

tów. Powszechna jest korupcja i wykorzystywanie wpływów politycznych, co zmniejsza znaczenie rachunkowości (legalności procesów związanych z działalnością ekonomiczną). Jedyne kilka przedsiębiorstw, powiązanych z kręgami rządowymi, publikuje swoje wyniki operacyjne w celu przyciągnięcia inwestorów, pozostałe firmy, przy braku odpowiednich powiązań, nie mają szans na uzyskanie zainteresowania rynku. W tej sytuacji wybierają raczej poufność, by nie ogłaszać „bez potrzeby” informacji o wynikach działalności (Sudarwan i Fogarty, 1996).

Tymczasem z perspektywy zasad islamu transparentność ma fundamentalne znaczenie z uwagi na religijną koncepcję odpowiedzialności (przed *umma*, ale i Bogiem) i własności (prawo jednostki nie ma pierwszeństwa przed potrzebami wspólnoty, tym samym własność prywatna może być ograniczana w interesie społecznym, podobnie zarobek jest godziwy, jeśli nie odbywa się ze szkodą dla innych i zysk nie jest nadmierny – stąd zakaz między innymi pobierania odsetek – *riba* i szerzej, spekulacji – *gharar*). Niezbywalnym prawem *umma* jest dostępność informacji dotyczącej wpływu działań dowolnego podmiotu na dobrobyt społeczności oraz tego, czy cele przedsiębiorstwa zostały osiągnięte zgodnie z wymogami szariatu. Warunkuje to szeroki krąg odbiorców informacji o charakterze finansowym i niefinansowym i jednocześnie szeroki zakres ujawnień. Rachunkowość jest tu instrumentem pozwalającym wiernym ocenić ich odpowiedzialność wobec Allaha w odniesieniu do relacji interpersonalnych oraz środowiskowych (Jaworska, 2011; Hameed i Yaya, 2011). Tym samym przepisy regulujące praktyki księgowość w islamie różnią się przynajmniej częściowo od zachodnich (Napier, 2009).

Oficjalna indonezyjska ideologia *pancasila*, regulująca zasady współżycia społecznego i reguły działalności gospodarczej, wykazuje daleko posuniętą zgodność z wartościami islamu (transparentność, zapotrzebowanie na informacje rachunkowe w zakresie typowym dla państw muzułmańskich), a systemowy aspekt jej wdrażania odpowiada islamskiej koncepcji *shura* (zgodnej w swych założeniach z *gotong royong* i *musyawarah*). Wpływ islamu w kontekście potrzeb informacyjnych staje się we współczesnej Indonezji coraz bardziej widoczny. Dotyczy to także zasad rachunkowości. Przesłanie islamu i wynikające z niego ramy konceptualne rachunkowości dały impuls do wypracowania w Indonezji standardów rachunkowości zgodnych z prawem szariatu (co w praktyce oznacza przyjęcie podwójnego systemu rachunkowości). Co więcej, wdrożone dotychczas indonezyjskie standardy rachunkowości są zgodne z szariatem w zakresie szerszym aniżeli standardy AAOIFI³, regulują wszelkie transakcje ekonomiczne zgodnie z nauką islamu. Tym samym współczesna rachunkowość indonezyjska zaczyna wykazywać charakterystyczne cechy rachunkowości islamskiej opierającej się na (Czerny i Mazurowska, 2019; Jaworska, 2011):

³ The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions.

- prawie religijnym (polityka rachunkowości zorientowana na wartość, zasady rachunkowości bardziej religijne niż techniczne),
- odpowiedzialności publicznej,
- teorii własności,
- celach zarządzania, jak: odpowiedzialne zyski, świadczenia społeczne, sprawiedliwość społeczna, dbałość o środowisko.

Jest to całkowicie zgodne z nauczaniem Mahometa propagującym w kontekście ekonomicznym sprawiedliwość, umiar, wolność rynku, zakaz nadużywania władzy ekonomicznej (stąd potępienie monopolu), a także poszanowanie zasobów zgodnie z zasadą powiernictwa (należą one do Boga, człowiek uzyskał jedynie prawo do ich użytkowania i winien zachować przy tym należyta dbałość) (Lewis, 2001; Haniffa, 2002).

Hinduizm a rozwój rachunkowości w Indiach

Wpływ hinduizmu na wykreowanie mechanizmów kontroli i audytu uwidacznia się już na bardzo wczesnym etapie rozwoju rachunkowości w tym kraju. Jest on związany z koncepcją wedyjską *artha*, czyli dobrobytu, z uwagi na jej znaczenie dla realizacji *kama* (zaspokojenia ziemskich potrzeb) i *dharma* (ustanowienia porządku moralnego w społeczeństwie hinduistycznym) (Czerny, 2022, s. 345). System kontroli zarządczej wypracowany na tej podstawie w Indiach został już przedstawiony w *Arthashastrze*, czyli traktacie autorstwa Kautily sprzed 2300 lat. Cechuje go dążenie do zachowania równowagi zgodnie z ideami *svadharma* (wypełnianie obowiązku) oraz *shramana* (ascezy). Stanowił on podstawę rozwoju rachunkowości w Indiach jako instrumentu kontroli. Mechanizmy kontrolne, w tym standardy odnoszące się do praktyki rachunkowości, wykorzystywały wedyjskie normy społeczne jako ramy klasyfikacyjne akceptowalnych zachowań (ograniczenie zewnętrznego bodźcowania negatywnego), opierając się jednocześnie na podziale kastowym społeczeństwa będącym produktem hinduizmu. Rola rachunkowości w tym systemie kontroli była kluczowa, tym samym konieczne stało się wypracowanie kompletnych ram koncepcyjnych rachunkowości, jej zasad i sposobu raportowania.

Można również wykazać powiązania pomiędzy rozwojem w Indiach techniki księgowej zwanej *mahajani*, stosowanej do dziś, a ideą kasty. *Mahajani* jest systemem zapisu kodowanego z podwójną księgą i zachowaniem zasady podwójnego zapisu (lustrzane odbicie zapisu włoskiego) (Edwards, 1989). Kastowość społeczeństwa Indii zdeterminowała język, w którym dokonuje się zapisu operacji księgowych w *mahajani*. Począwszy od XVII wieku większość handlu w Indiach zmonopolizowali Marwari, przynależący kastowo do *wajśja* (Taknet,

2015; Malik i Pereira, 2016), stąd większość ksiąg jest sporządzana w języku *mundi*, którym się posługiwali.

Księgowi indyjscy nadal w praktyce odwołują się do symboli o charakterze religijnym (swastyka) oraz astrologii hinduistycznej, nawiązując do wartości *shubh laabh*⁴. Wszystkie działania rytualne obserwowane obecnie w praktyce indyjskiej rachunkowości mają związek z bóstwem hinduistycznym Lakshmi – symbolem bogactwa i powodzenia oraz zrównoważonego rozwoju. Zwyczajowe ceremonie związane z prowadzeniem ksiąg rachunkowych we współczesnych Indiach mają podłoże wedyjskie i odbywają się zgodnie wedyjskim kalendarzem, wiążąc się ściśle ze świętami poświęconymi Lakshmi oraz Ganeshy (Czerny, 2022, s. 346).

Wpływ hinduizmu odzwierciedla się również w randze, jaką mają zasady rachunkowości w Indiach. Z hinduskiej koncepcji karmy i tym samym uznawanej konieczności zachowania pożądanego umiaru (asceza) wynika zasada ostrożności. Z kolei pochodząca z hinduizmu silna skłonność do rytualizacji wszelkich działań wpływa na małą istotność zasady prawdziwego i rzetelnego obrazu czy też wyższości treści nad formą. Należy tu zastrzec, że hinduska koncepcja gospodarki społecznie zorientowanej, opartej na zasadach odpowiedzialności społecznej i harmonii (*joga-kshema*), implikuje jednocześnie przypisanie obu tym zasadom znaczącej wagi. Jak się wydaje, tę sprzeczność można wyjaśnić oddziaływaniem systemu kastowego i kredytem zaufania, jakim cieszą się w społeczeństwie Indii osoby wywodzące się z kast wyższych. Spośród nich bowiem tradycyjnie rekrutują się przedstawiciele zawodów wolnych i profesjonaliści (w tym z dziedziny rachunkowości). Tym samym czynnikiem wyjaśnić można „umiarkowany” konserwatyzm cechujący rachunkowość indyjską.

Krąg odbiorców informacji dostarczanych przez rachunkowość oraz ich oczekiwania pod tym względem, podobnie jak zakres ujawnień, również wykazują związek z religijnym przesłaniem hinduizmu. Historycznie odbiorcami informacji rachunkowej byli przede wszystkim urzędnicy dworu radży, a ich potrzeby jako interesariuszy były oparte na wartościach wynikających z Wed (ponownie *joga-kshema*). Informacje liczbowe dostarczane przez system indyjskiej rachunkowości nie stanowią głównej przesłanki przy ocenie osiągnięć jednostek. Ocena ta, zgodnie z koncepcją *dharmy*, kładącą nacisk na harmonię wymiarów (technicznego, moralnego, kulturowego i ludzkiego), opiera się głównie na informacjach niefinansowych. Hinduistyczna zasada harmonii przekłada się na potencjalnie duże zainteresowanie społeczeństwa informacjami finan-

⁴ *Shubh laabh* to swoista cecha jakościowa księgowości indyjskiej zawierająca w sobie ideę „zysku moralnego” osiąganego poprzez minimalizowanie kosztów, zwłaszcza społecznych, a maksymalizowanie ogólnych korzyści (Moid, 2016). Podobna jest symbolika swastyki umieszczanej w księgach rachunkowych.

sowymi i niefinansowymi dotyczącymi działalności gospodarczej i jej wpływu na otoczenie.

Wpływ hinduizmu na zakres ujawnień w rachunkowości przejawia się z jednej strony w rytualizacji czynności związanych z gromadzeniem, przetwarzaniem i raportowaniem danych, co wymusza przestrzeganie tradycyjnych zasad (reprezentujących wartości mające istotne znaczenie dla między innymi hinduistycznej koncepcji zrównoważonego rozwoju) i sprzyja transparentności. Z drugiej strony dyskomfort związany z możliwością zakłócenia przebiegu tego rytuału, wraz z silnym imperatywem religijnej ufności związanej z hinduistyczną koncepcją *satya* i *asteya*⁵, sprawia, że rzeczywisty nacisk na ujawnianie informacji jest niewielki. Występuje bowiem domniemanie dobrej woli ze strony raportującego i przyjmowanie tego, co zdecydował się ujawnić, z pełnym zaufaniem. Stąd wynika raczej umiarkowany zakres ujawnień. Dotyczy to ponownie przede wszystkim informacji liczbowych (co również można powiązać z ideą ascezy i zawartą w Wedach koncepcją *dharma*) (Czerny, 2022, s. 127–130).

Konfucjanizm a rozwój rachunkowości w Chinach

Można wskazać dowody na to, że nauki Konfucjusza wpłynęły na rozwój rachunkowości w Chinach w odniesieniu zarówno do metod księgowania oraz mechanizmów kontroli i audytu, jak i zasad rachunkowości, kręgu odbiorców informacji, ich potrzeb pod tym względem oraz zakresu ujawnień. Rdzeniem konfucjanizmu są kolektywizm, rodzina i wartości interpersonalne, a przede wszystkim harmonia. Kardynalne cnoty w doktrynie konfucjanizmu, czyli *ren* (życzliwość), *yi* (prawość), *li* (przyzwoitość), *zhi* (mądrość) i *xin* (wiarygodność), ukształtowały organizację społeczną Chin na równi z chińską gospodarką. Przełożyły się też na rozwój chińskiej rachunkowości. Istnieje współzależność między ideami konfucjanizmu a rozwojem metod księgowania w Chinach. Idea harmonii zaowocowała charakterystycznymi cechami księgowości chińskiej, odmiennymi od technik prowadzenia ksiąg rachunkowych na Zachodzie. Chiński konserwatyzm wynikający z nauk Konfucjusza wyraża się poprzez aprecjację konformizmu (dzięki jego znaczeniu dla ochrony porządku społecznego) i szacunek dla tradycji, skutkujący brakiem skłonności do innowacji. Droga Środka, rozumiana jako równowaga między poszanowaniem tradycji a zrozumieniem konieczności przemian, stanowi u Konfucjusza fundament świadomego, cnotliwego życia i sprzyja osiągnięciu harmonii społecznej (Solas i Ayhan, 2008, s. 13–14). Stąd

⁵ *Satya* (prawdomówność, szczerłość) i *asteya* (powstrzymanie się w swoich czynach, słowach lub myślach od nieuprawnionego przywłaszczenia sobie rzeczy wartościowych) są składowymi hinduistycznej cnoty powściągliwości (Tiwari, 1998, s. 87).

na przykład system pojedynczej księgowości (zapis trójkolumnowy) pozostawał w Chinach wystarczającą z punktu widzenia interesariuszy metodą księgową aż do lat dwudziestych ubiegłego wieku (Gao i Handley-Schechler, 2003, s. 55). Wprowadzenie bardziej rozwiniętej podwójnej metody księgowania, czyli *longmen zhang*, a następnie *tian di he zhang*, nie zmieniło charakterystycznego dla chińskiej księgowości braku wyraźnego rozgraniczenia kapitału i zobowiązań oraz kapitału i zysku (Lin, 1992, s. 118). Szczególny nacisk został położony za to na równowagę przepływów pieniężnych jako podstawową zasadę podwójnej metody księgowania (Gao i Handley-Schechler, 2003, s. 54), przy braku wyraźnego podziału kont (Lin, 1992, s. 118; Aiken i Lu, 1998, s. 238). Podobnie pomiar zysku odbywał się przez tysiąclecia zgodnie z zasadą kasową (nieprzedjednanie negatywne nastawienie Konfucjusza do zysku jako motoru działania, będące przeciwstawne etycznie cnocie prawości, znacząco utrudnia wyznawcom jego pomiar, podobnie jak pomiar kosztów).

Zgodnie z konserwatywnym podejściem Konfucjusza do ryzyka rachunkowość chińską cechuje przywiązanie do kosztu historycznego i wygładzanie dochodów zróżnicowanych w czasie, zaniżanie okresowych przychodów i wielkości kapitału (Czerny, 2022, s. 347–348). Poza wpływem na rozwój technik księgowania wartości konfucjanizmu determinują zatem wagę zasady ostrożności jako naczelnej zasady chińskiej rachunkowości (konserwatyzm w zakresie pomiaru).

Na poufność chińskiej rachunkowości i na etykę osób zawodowo związanych z rachunkowością (relatywizm, akceptacja nepotyzmu i korupcji) znacząco przekłada się konfucjańska koncepcji więzi społecznych *wu lun*, określająca zasady porządku społecznego jako zhierarchizowanych relacji pionowych (władca–poddany, ojciec–syn, przełożony–podwładny itd.). Warunkuje ona bezwzględne poszanowanie wobec hierarchii i starszeństwa. Wzmacnia ją będąca pochodną *wu lun* więź afektywna *guanxi* – osoby powiązane *guanxi* są bowiem zobowiązane do tego, by wzajemnie chronić swe interesy i okazywać sobie nawzajem wysoki poziom lojalności oraz zaufania (Wong, 2010).

Istnieje także możliwy do wykazania związek pomiędzy naukami Konfucjusza a zakresem i charakterem informacji dostarczanych przez rachunkowość w Chinach oraz gronem odbiorców tych informacji. W perspektywie historycznej, jak i współcześnie, są to informacje w skali makro, raportowane na potrzeby zarządzania firmą i aparatu fiskalnego – co ma służyć dobru społecznemu w rozumieniu konfucjańskim (gloryfikacja hierarchii władzy oraz niechęć do kierowania się w działaniach perspektywą zysku). Wyraźnie statyczny charakter sprawozdań finansowych w Chinach, z główną rolą bilansu, wykazuje znaczące związki z koncepcjami konfucjańskimi (służba publiczna, dla dobra społecznego, zgodnie z hierarchiczną strukturą więzi *wu lun* i odrzuceniem zysku jako motywacji prowadzenia działalności gospodarczej).

W odniesieniu do rozwoju mechanizmów kontroli i audytu w Chinach, analizując rozwój doktryny konfucjańskiej, można zauważyć, że kraj ten rozwinął jednolity system kontroli ideologicznej (panujący ustrój nie miał tu nic do rzeczy, zmieniała się co najwyżej ideologia). Struktura ta jest zbudowana na stabilności jako wartości jakościowej samej w sobie, co jest całkowicie zgodne z nauką Konfucjusza. Tym samym pozostaje odporna na zmiany (tradycja) i nie tylko nie wspiera twórczego i niekonwencjonalnego myślenia, ale postrzega je jako w dużej mierze niepożądane. Idee te uwarunkowały nierównomierny i bardzo powolny rozwój chińskiej rachunkowości – szczególnie jej sektora prywatnego – ze względu na małą istotność działalności gospodarczej nastawionej na zysk, przy uwypukleniu przede wszystkim funkcji kontrolnej rachunkowości jako zgodnej z koncepcją lojalności i otwartości w rozumieniu konfucjańskim (a zatem jednocześnie przy minimalnej kodyfikacji zasad i regulacji) (Czerny, 2022, s. 348).

Buddyzm a rozwój rachunkowości w Chinach i Indiach

Wpływ buddyzmu na rachunkowość, jeśli chodzi o rozwój technik księgowania i mechanizmy kontroli oraz audytu, wiąże się głównie z powstaniem klasztorów buddyjskich oraz ich potrzebami informacyjnymi i kontrolnymi w związku z koniecznością zarządzania kumulowanym bogactwem. Zachowane księgi rachunkowe klasztorów zawierają między innymi dowody na to, że buddyzm wywarł znaczący wpływ na język chińskiej rachunkowości. Pojawienie się klasztorów buddyjskich w Chinach i skala ich działalności gospodarczej dały impuls nie tylko do zdefiniowania nowych pojęć i definicji księgowych, ale również do rozwoju zapisu czterokolumnowego, a następnie podwójnego w chińskiej księgowości.

Klasztory buddyjskie w Chinach regularną księgowość zaczęły prowadzić od IV–V wieku. Było to związane z koniecznością zarządzania zgromadzonym majątkiem, ale również z prawem *vinaya*, będącym ich podstawą założycielską. Uzasadniało ono konieczność zachowywania określonych obowiązków i procedur (buddyzm kładzie duży nacisk na dyscyplinę wewnętrzną). Budowa dyscypliny klasztornej w Chinach spowodowała sformalizowanie rachunkowości i jej zintegrowanie z systemem zarządzania i administracji. Księgowość pozostawała związana z dyscypliną klasztorną, o czym świadczy fakt, że *vinaya* zawiera zasady prowadzenia przez zakon spraw majątkowych (Bodifort, 2005). Formalizację rachunkowości klasztornej odzwierciedlają zestandaryzowane dokumenty służące rejestrowaniu i raportowaniu, w których stosowano określoną terminologię właściwą tylko dla niej. Dokumenty te obejmują kontrolny spis inwentaryzacyjny, jak również sporządzanie raportów finansowych. Raporty te, dotyczące

wpływów i wydatków z danego okresu, polegały na periodycznym sumowaniu operacji dziennych na koniec okresu i jednocześnie były sporządzane na początek następnego (Ming, 2009). Raport przeznaczony dla audytora był przygotowywany na koniec roku obrachunkowego. Trzecim regularnie sporządzanym, zestandaryzowanym dokumentem w klasztorach buddyjskich był rejestr pozyskanych donacji (Yang Hong, 2014, s. 150–152).

Klasztory wprowadziły do rachunkowości chińskiej nowe źródło przychodów, jak pożyczki i kredyty (Gernet, 1995; Trombert, 2005; Yang Hong, 2014). Stosowały też w księgowaniu podział dóbr na „lekkie” (które mogły podlegać dystrybucji) i „ciężkie” (jak nieruchomości czy też ziemia – które powinny stanowić własność społeczną z moralnego punktu widzenia i których w związku z tym nie należało dzielić i dystrybuować). Podział ten, wzbogacający język chińskiej rachunkowości, nawiązuje do znanego obecnie podziału aktywów na trwałe i obrotowe (Czerny, 2016).

Istnieje również związek między pierwszymi zapisami księgowymi metodą *shizhufa*, jako zrównoważoną metodą czterokolumnową, a pojawieniem się i rozwojem w Chinach klasztorów buddyjskich (lata 618–907), które jako pierwsze zaczęły wykorzystywać tę metodę na szerszą skalę. Poprzez ujęcie właściwych dla głównej formuły rachunkowości czterokolumnowej zdarzeń i stanów gospodarczych ten rodzaj księgowości stanowi bardzo ważny element rozwoju chińskiego modelu pomiaru i ujawnień rachunkowych, odzwierciedlając zmiany w otoczeniu (Adamek, 2012, s. 106), mimo że jest formą księgowości pojedynczej. Z *shizhufa* rozwinęły się następnie *sanjiao zhang*, *longmen zhang* i *shou-fu* jako metody księgowości podwójnej.

Podobny związek można zaobserwować, analizując pojawienie się klasztorów buddyjskich na terenie Indii i rozwój technik i organizacji rachunkowości w tym kraju (ze szczególnym uwzględnieniem praktyk kontrolnych). Analiza zachowanych inskrypcji i zwojów klasztornych wskazuje, że na sposób zarządzania dobrami materialnymi wyraźny wpływ wywarła buddyjska etyka, oparta na zasadzie umiarkowanego zużycia i jednocześnie uzyskania maksymalnej użyteczności dóbr konsumpcyjnych, natomiast doktryna *sīla*⁶ i wynikające z niej dążenie do jak największej transparentności przełożyły się na sposoby prowadzenia i kontroli ewidencji księgowej, zwłaszcza wypracowania standardów regularnego audytu. Przy czym klasztory buddyjskie w Indiach rozwijały systematyczne prowadzenie dokumentacji oraz mechanizmy kontroli wewnętrznej, dostosowując je do swoich potrzeb, podobnie jak terminologię (Czerny, 2022, s. 349).

Wpływ buddyzmu na wagę zasad rachunkowości tak w Chinach, jak i w Indiach należy postrzegać przez pryzmat buddyjskich koncepcji karmy i ascezy

⁶ Doktryna ta głosi, że etyczne postępowanie ma na celu osiągnięcie harmonii i szczęścia jednostki, a zarazem dobra powszechnego.

oraz cnoty współczucia. Wynika z nich dążenie do rozwoju zrównoważonego społecznie, ekonomicznie i ekologicznie. Wskazuje na to jednoznacznie analiza treści tekstów buddyjskich, zwłaszcza *Sigālovada-sutta*. Zawarte w niej zasady etycznego zarządzania są zgodne ze współczesnymi założeniami ESG i CSR (podobnie jak terminy wprost odnoszące się do działalności ekonomicznej). Oparcie się na naukach Buddy sprzyja konserwatywnemu podejściu do pomiaru wartości i nadaniu szczególnej wagi zasadzie prawdziwego, rzetelnego i wiernego obrazu. Czynnikiem ograniczającym natomiast jest (podobnie jak w hinduizmie) ogromne znaczenie, jakie w buddyzmie przywiązuje się do postawy zaufania i współpracy. Przekłada się to nie tylko na nadanie odpowiedniej rangi poszczególnym zasadom rachunkowości, ale wywiera wpływ na zakres ujawnień (a także oczekiwania interesariuszy w tej dziedzinie). W przypadku Chin przesłanie buddyzmu wzmacnia przekaz Konfucjusza, jeśli chodzi o dyskrecję i konserwatyzm rachunkowości, co wiąże się z mentalnością wyznawców Buddy (niewielka waga przywiązywana do informacji czysto finansowych, ufność, negatywne doświadczenia postrzegane jako czynnik wspomagający rozwój duchowy). W przypadku Indii natomiast wpływ buddyzmu na zakres ujawnień i zasady rachunkowości pod względem nasilenia przypomina wpływ hinduizmu – czyli jest raczej ambiwalentny. Buddyzm w przypadku Indii stanowi dobre podłoże do rozwoju CSR (zgodnie z przesłaniem „uniwersalnego współczucia” i „umiejętnych środków” oraz koncepcją nie-jaźni, czyli *annata i sīla*). Ideologia buddyzmu kładzie bowiem nacisk na uwzględnianie interesów całego społeczeństwa, co nakazuje postrzegać funkcje rachunkowości i role odgrywane przez osoby związane z nią zawodowo w kategorii misji. Głoszone przez Buddę idee braku przywiązania do dóbr materialnych, gromadzenia bogactwa poprzez sumienną pracę, wstrzeźliwości w konsumpcji są tu wyznacznikiem moralności i właściwego postępowania. Krąg potencjalnych interesariuszy jest w tym kontekście bardzo szeroki, podobnie jak oczekiwania co do zakresu informacji. Jednocześnie należy podkreślić, że sprawozdawczość zrównoważonego rozwoju i odpowiedzialności społecznej postrzegana jest przez chińskich buddystów w kontekście harmonii społecznej o charakterze konfucjańskim, a zatem nacisk kładzie się na stabilność rozwoju, z wszystkimi tego konsekwencjami, między innymi przywiązaniem do dotychczasowego sposobu raportowania informacji. W przypadku Chin buddyzm łagodzi konfucjańskie potępienie merkantylności. Jednocześnie jednak etyka buddyzmu w swej odmianie chińskiej umacnia przesłanie konfucjanizmu nakazujące lojalność i szacunek względem osób stojących wyżej w hierarchii, jako warunkujące harmonię społeczną (co ma negatywne konsekwencje dla niezależności osób zawodowo związanych z rachunkowością).

Podsumowanie

Przedstawione powyżej możliwe do zaobserwowania związki pomiędzy rozwojem rachunkowości a przesłaniem głównych religii w wybranych państwach azjatyckich wskazują, że wpływ religii na rachunkowość jest zauważalny i możliwy do udowodnienia. Dotyczy to takich obszarów, jak zakres informacji generowanych przez rachunkowość, krąg odbiorców, oczekiwania interesariuszy względem systemu, jakim jest rachunkowość, ranga ujawnień i poszczególnych zasad rachunkowości, wypracowanie systemu kontroli i audytu – a w poszczególnych przypadkach religia dała impuls do rozwoju nowych technik księgowania.

Wskazane w rozdziale przesłanki wpływu religii jako czynnika kulturowego na kierunek rozwoju rachunkowości w danym państwie wymagają jednak dalszych badań z perspektywy kulturowej. W kontekście wyznawanego systemu wartości nasuwają się bowiem pytania o wagę, jaką interesariusze przywiązują do poszczególnych informacji i sposobu ich prezentacji, subiektywnie postrzeganą użyteczność i jakość informacji generowanych przez system rachunkowości krajowej a zestandaryzowanej. System wartości przekłada się na zasadność kontynuacji określonych praktyk księgowych, intencje behawioralne, rozwój profesji związanych z rachunkowością i pozycję zawodową audytorów i księgowych w danym kręgu kulturowym. Pojawiają się również pytania o dalszy kierunek rozwoju rachunkowości, w kontekście jej harmonizacji. W tym sensie bowiem różnice kulturowe (religię) można uznać za czynnik utrudniający stosowanie i wdrażanie jednolitych praktyk rachunkowości w skali globalnej.

Bibliografia

- Adamek, J. (2012). *Kulturowe uwarunkowania rachunkowości w świetle założeń i praktyki islamskiej i chińskiej*. CeDeWu.
- Aiken, M. i Lu, W. (1998). The evolution of bookkeeping in China: Integrating historical trends with Western influences. *Abacus*, 34(1), 140–162. <https://doi.org/10.1111/1467-6281.00026>
- Bodifort, W. M. (red.). (2005). *Visions of Buddhist vinaya*. University of Hawaii Press.
- Czerny, M. (2016). Wpływ rachunkowości w klasztorach buddyjskich na system chińskiej rachunkowości. *Studia ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 268, 74–81.
- Czerny, M. (2022). *Wpływ religii na rozwój rachunkowości w wybranych krajach azjatyckich*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Czerny, M. i Mazurowska, M. (2019). A possible impact of cultural factors on the expectations on the content of islamic financial statements. *Problems of Management in the 21st Century*, 14(1), 21–31. <https://doi.org/10.33225/pmc/19.14.21>

- D'Arcy, A. (2001). Accounting classification and the international harmonisation debate – an empirical investigation. *Accounting, Organisations and Society*, 26(4–5), 327–349. [https://doi.org/10.1016/S0361-3682\(00\)00036-2](https://doi.org/10.1016/S0361-3682(00)00036-2)
- Edwards, J. R. (1989). *A history of financial accounting*. Routledge.
- Filipiak, M. (2002). *Socjologia kultury: zarys zagadnień*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie.
- Gao, S. i Handley-Schechler, M. (2003). The influence of confucianism, feng shui and Buddhism in Chinese accounting history. *Accounting, Business & Financial History*, 13, 41–68. <https://doi.org/10.1080/09585200210164566>
- Gernet, J. (1995). *Buddhism in Chinese society: An economic history from the fifth to the tenth centuries*. Columbia University Press.
- Hameed, S. i Yaya, R. (2011). The emerging issues on the objectives and characteristics of Islamic accounting for Islamic business organizations. *Malaysian Accounting Review*, 4(1), 75–92.
- Haniffa, R. (2002). Social responsibility disclosure: an Islamic perspective. *Indonesian Management & Accounting Research*, 1(2), 128–146.
- Holcombe, R. G. (2014). *Kapitalizm kumoterski – produkt uboczny dużego rządu*. https://mises.pl/blog/2014/02/04/holcombe-kapitalizm-kumoterski-produkt-uboczny-duzego-rzadu/#_edn6
- Iqbal, M. Z., Melcher, T. U. i Elmallach A. A. (1997). *International accounting, Global Perspective*. Prentice Hall: International Thomson Publishing.
- Jaworska, E. (2011). Specyfika rachunkowości islamskiej. Wybrane zagadnienia. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia*, 625(32), 75–85.
- Koleśnik, K. (2020). *Wpływ uwarunkowań kulturowych na zakres ujawnień w sprawozdaniach finansowych według Międzynarodowych Standardów Sprawozdawczości Finansowej w wybranych krajach świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Lawrence, S. (1996). *International accounting*. International Thomson Business Press.
- Lewis, M. K. (2001). Islam and accounting. *Accounting Forum*, 25(2), 103–127. <https://doi.org/10.1111/1467-6303.00058>
- Lin, Z. J. (1992). Chinese double-entry bookkeeping before the nineteenth century. *The Accounting Historians Journal*, 19(2), 103–122.
- Malik, A. i Pereira, V. (2016). *Indian culture and work organisations in transition*. Routledge Companions.
- Ming, C. M. (2009). Accounting thought in the economic documents of the Dunhuang temples. *Qinghai Minzu Yanjiu (Nationalities Research in Qinghai)*, 20(2), 82–86.
- Moid, S. (2016). A theoretical construct of the impact of religious beliefs on accounting practices in the Indian and global context. *NMIMS Management Review*, XXXI, 90–103.
- Napier, C. (2009). Defining Islamic accounting: current issues, past roots. *Accounting History*, 14(121), 121–144. <https://doi.org/10.1177/1032373208098555>
- Perera, M. (1989). Towards a framework to analyze the impact of culture on accounting. *International Journal of Accounting Education and Research*, 24(1), 42–56.
- Rahman, S. (1997). *Islamic Accounting Standards 1997*. <http://www.ifew.com/insight/13036mon/acstds.htm>

- Riahi-Belkaoui, A. (1995). *A cultural shaping of accounting*. Quorum Books.
- Solas, C. i Ayhan, S. (2008). The historical evolution of accounting in China (novissima sinica): effects of culture (2nd part). *Spanish Journal of Accounting History*, 5(8), 138–163. <https://doi.org/10.26784/ISSN.1886-1881.V5I8.164>
- Sudarwan, M. i Fogarty, T. J. (1996). Culture and accounting in Indonesia: An empirical examination. *The International Journal of Accounting*, 31(4), 463–481. [https://doi.org/10.1016/S0020-7063\(96\)90032-1](https://doi.org/10.1016/S0020-7063(96)90032-1)
- Sukoharsono, E. G. (1998). *Accounting in a historical transition: A shifting dominant belief from Hindu to Islam administration in Indonesia. The Asia-Pacific interdisciplinary research in accounting*. https://books.google.pl/books/about/Accounting_in_a_Historical_Transition.html?id=5FwjzQEACAAJ&redir_esc=y
- Taknet, D. K. (2015). *The Marwari heritage*. IntegraDMS.
- Tiwari, K. N. (1998). *Classical Indian ethical thought*. Motilal Banarsidass Publishers.
- Trombert, E. (2005). *Loans in Dunhuang: The material life and society in medieval China*. Zhonghua Shuju.
- Weber, M. (1992). *The religion of India: the sociology of Hinduism and Buddhism*.
- Munishram Manoharlal.
- Weber, M. (2011). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wong, M. (2010). Guanxi management as complex adaptive system: a case study of Taiwanese ODI in China. *Journal of Business Ethics*, 9, 419–432. <https://doi.org/10.1007/s10551-009-0093-1>
- Yang Hong, M. (2014). *The influence of Buddhism on accounting in medieval China*. University of Wollongong Thesis Collection. <http://ro.uow.edu.au/theses/4213/>